

Олеся Куцька

РАДЯНСЬКІ ОРГАНИ ПРОПАГАНДИ ТА ЇХ ФУНКЦІЇ В ПЕРІОД ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945 РР.)

Аналізуються основні напрями реформування радянських органів пропаганди до вимог воєнного часу та подій на фронті. Визначаються тенденції розширення кола функцій пропагандистських органів та залучення до виконання окремих завдань партійно-культурних організацій радянської держави.

Ключові слова: пропаганда, політичне управління, 7-й відділ, партійно-політичні органи.

Олеся Куцькая. Советские органы пропаганды и их функции в период Великой Отечественной войны (1941 – 1945 гг.)

Анализируются основные направления реформирования советских органов пропаганды согласно требованиям военного времени и событий на фронте. Определяются тенденции расширения круга обязанностей партийно-культурных организаций советского государства.

Ключевые слова: пропаганда, политическое управление, 7-й отдел, партийно-политические органы.

Olesiya Kutska. Soviet propaganda organs and function during the Great Patriotic war (1941-1945)

The work studies the basic directions of reforming soviet propaganda organs to the requirements of war the event at the front. It identifies expansion trends of functions of propaganda organs and involvement in specific tasks of the party and the Soviet State cultural organizations.

Key words: propaganda, political management, the 7-th squad, party-political bodies.

У рамках все зростаючої ролі інформаційно-психологічних війн історія пропаганди провідних країн світу викликає підвищений інтерес дослідників. Водночас українські сучасні історики здебільшого оминають у своїх роботах питання, пов'язані із радянським періодом, значну увагу приділяючи вітчизняному війську. Та, враховуючи величезну кількість українських представників у рядах Червоної Армії, наші науковці, як ніхто інший, зобов'язані вивчати досвід Великої Вітчизняної війни. По-перше, тому, що на території України проходили одні з найбільших стратегічно важливих для СРСР операцій. По-друге, ця війна продемонструвала безпрецедентний потенціал радянського народу у справі оборони країни, успіх якого був досягнутий значною мірою особливим характером радянської ідеології та агітації. По-третє, досвід пропаганди періоду Великої Вітчизняної війни може використовуватись на сучасному етапі українськими військовими спеціалістами, наприклад, в ході миротворчих операцій та у повсякденній життєдіяльності військ. По-четверте, сучасне українське суспільство гостро потребує дієвих прикладів подолання духовної незгуртованості соціуму, якої, можливо, можна було б уникнути при наявності активної практичної діяльності апарату з консолідуючої пропаганди.

Метою роботи є комплексний аналіз структури та діяльності органів пропаганди в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр.). Водночас автор свідомо розширив хронологічні рамки дослідження з метою створення чіткого розуміння стану справ у даній галузі на початковому етапі війни.

Актуальність дослідження полягає у тому, що у ньому розкривається механізм участі органів пропаганди та агітації в управлінні радянським суспільством та армією держави, яка перебуває у загостреній військово-політичній ситуації.

Історіографія діяльності радянської пропаганди та агітації в роки Великої Вітчизняної війни відрізняється як різноманітністю наукових поглядів, так і значним обсягом літератури різних жанрів і напрямів. Але це не означає, що обрана для дослідження тема розроблена належним чином. Накопичені видання, документи та джерела на сучасному етапі історичної науки ще тільки сприяють стиранню «білих плям», уточненню достовірності подій війни, у тому числі й у питанні реформування органів пропаганди в СРСР.

Окремі етапи формування органів пропаганди та їх діяльність розглянуто в працях Ніконова С.М. [4], Поваляєва М.Г. [8], Жаркова В.В. [10], Леонтьєвої Л.Є. [19], Волковського Н.Л. [11] та ін. Проте, незважаючи на різноманітність досліджень у цьому напрямку, сам процес реформування радянських органів пропаганди та відповідний перерозподіл їх завдань на початковому етапі Великої Вітчизняної війни досі є недостатньо розкритим та систематизованим у вітчизняній історіографії.

Новизна наукової статті полягає у виявленні зв'язку між еволюцією системи пропагандистських органів та їх завданнями в умовах постійної зміни подій на німецько-радянському фронті в ході Великої Вітчизняної війни.

Перед тим як зупинитись на структурі радянських органів пропаганди станом на 1941 р., необхідно розпочати з утворення партійно-політичних структур молодої Радянської держави.

Так, одразу після перемоги Жовтневого збройного повстання Радянський уряд (обраний II Всеросійським з'їздом Рад від 26 жовтня 1917 року) приступив до організації апарату воєнного керівництва та розбудови збройних сил.

Власне, у складі першого радянського уряду було створено Комітет з воєнних та морських справ у складі трьох народних комісарів, який з листопада 1917 року отримав назву – Народний комісаріат з воєнних справ (Наркомвоєн) [1]. Свої функції Наркомвоєн здійснював через комісарів (нагадаємо, що історія більше не знає інших прикладів існування інституту воєнних комісарів). Воєнний комісар нарівні із командиром відповідав за політико-моральний стан частини, за її бойову, оперативну, мобілізаційну готовність та виховання особового складу [2, 3].

8 квітня 1918 року при Наркомвоєні було створено Всеросійське бюро військових комісарів для керівництва та контролю за роботою військових комісарів у військових закладах, в армії, військово-навчальних установах [3, с.13]. Тим самим було покладено початок створенню системи партійно-політичного апарату у Червоній Армії.

Напередодні (грудень 1917р.) при Народному Комісаріаті Іноземних справ (Наркомінсправ) було створено відділ міжнародної революційної пропаганди (АГІТПРОМ), а при видавництві ВЦВК – воєнний відділ друку літератури іноземними мовами. До кола їх завдань (серед іншого) входила розробка матеріалів інформаційно-психологічного впливу на противника [4, с.31].

Нагадаємо, що перша чверть XX століття відома в історії як інтервенція країн Антанти в Росію. За вказівкою В.Леніна та Й.Сталіна, політичну пропаганду серед військ інтервентів у радянських районах, що були захоплені противником, проводили підпільні більшовистські організації. Серед них найактивнішу роботу у цьому напрямі проводила Федерація іноземних груп при ЦК РКП(б). Для розгортання політичної пропаганди серед американо-англійських військ залучали також низку державних і громадських організацій. Агітаційно-пропагандистські матеріали з цією метою видавали Наркомінсправ РСФСР, а також ВЦВК і ВЦ РПС, які мали у своєму складі міжнародні відділи [5].

Особливістю цього періоду була діяльність рухомих загонів спеціальної агітації при штабах. Так, у складі управління Народного комісара оборони Л.Троцького було три агітаційні ешелони [4, с.31].

Згодом питання ведення пропагандистської війни з вірогідним противником було покладено й на військово-політичну академію імені Толмачова. (до 1925 року – Учительський інститут) [6]. Вищезазначена академія була у прямому підпорядкуванні Головного політичного управління, і власне тоді в її надрах почалось зародження офіційної служби зовнішньої пропаганди РСЧА.

У вересні 1918 року було створено Революційну Військову Раду Республіки (РВРР), у складі якої навесні 1919 року сформовано Політичний відділ для керівництва партійно-політичною роботою в Червоній Армії та на Флоті. Даному Політвідділу передавались функції та особовий склад скороченого Всеросійського бюро військових комісарів. А вже наказом РВРР вищезазначений політвідділ було перейменовано у Політичне управління (ПУ) РВРР. З вересня у відомство цього управління входила вся політико-просвітницька та агітаційна робота у Червоній Армії. Проте в листопаді 1920 року керівництво та проведення політико-просвітницької роботи в армії та на флоті було передано Головному політико-просвітницькому комітету при Народному комісаріаті просвіти, також до його складу було передано відділи політичного управління РВРР. Цьому ж органу підпорядковувались політоргани армії та флоту [1, 2].

Через 11 місяців (жовтень 1922 року) керівництво політпросвітроботою було покладено знову на ПУ РВРР, а його військова секція була перетворена в агітаційно-пропагандистський відділ управління [1]. На вищезазначене управління було покладено такі функції: організація політорганів на місцях, керівництво партійно-політичною роботою серед червоноармійців і військових моряків, здійснення обліково-інформаційної роботи на місцях, керівництво агітаційно-пропагандистською та культмасовою роботою в армії та на флоті, інспектування політорганів. В березні 1923 року при начальникові ПУ РВРР було утворено Бюро друку, яке здійснювало керівництво червоноармійськими виданнями [7].

Дещо пізніше, у вересні 1923 року, ПУ РВРР було перейменоване в Політичне управління Революційної Військової Ради СРСР, а через шість місяців – в Політичне управління РСЧА та підпорядковане Народному комісару з воєнних та морських справ [2]. За наказом РВР СРСР №910 від вересня 1925 року Політичне управління РСЧА було центральним органом Наркомвоєна [1], який керував партійною, політичною і політико-просвітницькою роботою у частинах, закладах, установах РСЧА, а також займався військово-політичною підготовкою трудящих, які проходили навчання у позавійськовому порядку.

У новому положенні «Про політико-виховну роботу у воєнний час», затвердженому в 1926 р., робота щодо деморалізації військ і населення противника була покладена на клуби стрілецьких полків і дивізій [8]. Помилково вважалося, що в процесі підготовки і видання агітаційних листівок на війська

противника досить буде обмежити цю роботу лише перекладом іноземними мовами текстів партійних документів: політичних відзивів, інформаційних повідомлень ЦК ВКП(б), політичних гасел і т. ін.

Згідно з Наказом РВР СРСР №212 від квітня 1928 року додатково на ПУ РСЧА покладалось керівництво роботою органів Всесоюзного Ленінського Комуністичного Союзу Молоді (ВЛКСМ) в армії [1]. Та сам відділ по роботі серед комсомолу було створено лише через десять років (лютий 1938 року).

Згідно з положенням про Народний Комісаріат Оборони (НКО) від листопада 1934 року на ПУ РСЧА, як на центральний орган НКО, покладались наступні завдання: керівництво діяльністю всіх політорганів, організацій Всесоюзної Комуністичної Партії Більшовиків (ВКП(б) та ВЛКСМ у РСЧА, керівництво політзаняттями з червоноармійцями, молодшим керівним складом та марксистсько-ленінською підготовкою молодших командирів і курсантів, підготовка, підбір та розповсюдження кадрів політскладу РСЧА, облік, підготовка та мобілізаційне призначення політскладу запасу, керівництво Військово-політичною академією та Курсами вдосконалення командно-політичного складу, партійно-політичний контроль за видавничою роботою в РСЧА та керівництво червоноармійськими виданнями, забезпечення військ політико-просвітницьким майном, розробка заходів із політичного забезпечення мобілізаційної підготовки РСЧА [1, 2].

Водночас у кожній військовій частині створювалися політичні відділи, які очолювали комісари (замполіти) і підпорядковувались Головному політичному управлінню РСЧА. Його обов'язки були розкриті у статті 46 Польового Статуту РСЧА 1939, де, зокрема, зазначалось: «Політичний відділ є найважливішою складовою частиною усієї системи управління військами. Він здійснює усі політичні заходи, спрямовані на досягнення успіху бойової діяльності військ, укріплення їх політико-морального стану і підвищення їх боєздатності. Політвідділ організовує і проводить політичну роботу у своїх військах і серед населення в районі дислокації» [9].

Отже, на початку 1940-х років спеціального політапарату, який займався б роботою серед населення і військ противника, ще не було. Лише 10 липня 1939 року відповідно до наказу Наркома оборони № 0033 «Про створення в мирний час редакцій і друкарень газет на іноземних мовах» була створена спеціальна група політпрацівників. Даним наказом було затверджено постійний штат редакцій і друкарень мирного часу японською, китайською, німецькою, польською і фінською мовами у складі 4 чоловік. Постійні штати корейською, монгольською, естонською, латиською, румунською, турецькою, афганською та іранською мовами були затверджені у складі 2 чоловік [10, с.68].

Влітку цього ж року при політичних управліннях військових округів у якості навчальних центрів створено редакції газет на іноземних мовах [12]. Працівники цих редакцій повинні були вдосконалювати знання іноземної мови, накопичувати відомості про економіку і культуру суміжної країни, розвивати своє журналістське мистецтво з метою підготовки та видання в якості навчального матеріалу окремих номерів газет. Всього було створено 24 редакції на іноземних мовах вірогідних противників та союзників СРСР у майбутній війні [1, 7, 11].

Для керівництва мережею редакцій навчальних газет у складі ПУ Червоної Армії було призначено спеціального інструктора, а згодом утворена невелика група інструкторів-перекладачів. У квітні 1940 року група була реорганізована у спеціальне відділення з керівництва друком на іноземних мовах. Кожен зі старших інструкторів відділення завідував газетами на певній іноземній мові та вивчав відповідні країни та їх армії [12].

Проте, з 27 редакцій газет на іноземних мовах, які існували в Червоній Армії станом на грудень 1940 р., було розгорнуто тільки три (німецькою мовою, в яких працювало всього 15 фахівців, в т. ч. 9 офіцерів). Лише одна редакція газети німецькою мовою в Західному особливому військовому окрузі мала свою друкарню [8].

У липні 1940 року ПУ РСЧА було реорганізовано у Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії (ГУПП ЧА) [1], а в серпні цього ж року у його складі було розгорнуто спеціальний відділ пропаганди серед військ і населення противника [12]. В його складі створювались два пропагандистські відділення. Перше, провідне – по Німеччині, до нього ж входили інструктори по країнах її союзників. Друге відділення було орієнтовано на населення окупованих німецькими військами країн: Польщі, Югославії, Чехословаччини та ін. [11].

Разом із тим попередньо отриманий досвід боїв на озері Хасан, річці Халхін-Гол та радянсько-фінської війни довів, що у військових округах варто мати спеціальний апарат у складі політорганів для організації фронтової пропаганди серед військ противника. Тому у серпні 1940 року слідом за створенням у Головному управлінні політичної пропаганди Червоної Армії відділу пропаганди серед військ і населення противника подібні відділи були організовані у складі управлінь політичної пропаганди Прибалтійського, Західного та Київського особливих, Ленінградського, Одеського, Закавказького, Середньоазіатського, Забайкальського військових округів [12]. Відділ по роботі серед військ противника нараховував 7 чоловік, в арміях відповідні відділення по 6 чоловік, а в штати політвідділів стрілецьких дивізій введена посада старшого інструктора з роботи серед військ противника [13, с.10].

У складі політвідділів армійських груп, які діяли, наприклад, проти фінських військ, були створені відділення для організації фронтової пропаганди серед військ противника, а у штати політвідділу кожної дивізії включена посада старшого інструктора з пропаганди [12].

Для безпосереднього виготовлення пропагандистських матеріалів фронти мали у своєму штаті друкарські бази, що розташовувалися в залізничних вагонах або декількох автофургонів. Армійські друкарні розташовувалися в одній машині. Підрозділи від дивізії і нижче на той час листівки самостійно не видавали [14]. Крім того, всіх військових округах нараховувалось близько 20 потужних гучномовних установок типу МГУ-1500 [8].

Згідно з директивою начальника ГУПП ЧА (№ 0267 від 12 жовтня 1940 р. на відділи (відділення) в мирний час покладались наступні завдання: систематично вивчати суміжні округи країни та їх армії, накопичувати фактичний матеріал з цих питань; щомісячно складати огляди політико-морального стану солдатів і молодших офіцерів вірогідного противника, а також цивільного населення; розробляти проекти агітаційних матеріалів для солдатів і населення вірогідного противника (листівки, гасла, плакати); випускати навчальні листки і газети [10].

Під час війни відділи (відділення) повинні були розгорнути широку політичну пропаганду серед військ і населення противника.

Передвоєнний час характеризується й тим, що до підрозділів пропаганди стали приписувати офіцерів запасу з числа журналістів, істориків і філологів, надаючи перевагу співробітникам ТАРС, видавництва іноземної літератури, підрозділам Комітету Комуністичного Інтернаціоналу.

Після нападу на СРСР армій держав протімецької коаліції пропагандистський вплив на противника і населення в його тилу здійснювався декількома відомствами і громадськими організаціями. Основними серед них були Бюро воєнно-політичної пропаганди та ГоловПУ РСЧА [12]. Радянське бюро воєнно-політичної пропаганди було створено 25 червня 1941 року рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) [11, 15]. До його складу увійшли члени ЦК, представники Виконкому Комінтерну, Наркомінсправ, ТАРС, Совінформбюро, Інституту світового господарства і світової політики. Відділ з роботи серед військ противника Головного політичного управління став його робочим органом [2, 11, 16].

Бюро здійснювало координацію пропагандистської роботи серед військ і населення противника та в окупованих гітлерівцями країнах. Завданнями вищезазначеного відділу ГоловПУ було інформувати Бюро про політико-моральний стан військ противника, зміни, які відбуваються у його військах і тилу, розробляти за вказівкою Бюро пропагандистські документи, спрямовані на населення і війська противника, військовополонених; доповідати на засіданні Бюро про роботу органів політичної пропаганди фронтів, армій і дивізій на ввірених їм ділянках фронту [17].

Крім того, до виконання завдань пропагандистського забезпечення бойових дій Червоної Армії були залучені Народний комісаріат внутрішніх справ (НКВС), Виконавчий комітет Комінтерну, комуністичні партії республік СРСР, комуністичні спілки молоді республік СРСР, Всесоюзний радіокомітет. Координували цю роботу Центральний комітет ВКП(б) і Головне політуправління РСЧА.

У відповідності з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 16 липня 1941 року Президія Верховної Ради СРСР видала наказ «Про реорганізацію органів політичної пропаганди і введення інституту військових комісарів в РСЧА» [18]. У відповідності з вищезазначеним наказом Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії було перетворено в Головне політичне управління РСЧА (ГоловПУ РСЧА) [1]. Такий перегляд функцій ПУ РСЧА, який призвів навіть до перейменування цього органу, був насамперед пов'язаний зі зміною рівня ідеологічної підготовки командного складу Червоної Армії, більшість представників якого були членами ВКП(б) і перебували повністю під контролем Комуністичної партії.

Відповідно до вищезазначеного наказу Президії Верховної Ради СРСР у всіх полках, дивізіях, штабах, військово-навчальних закладах, установах Червоної Армії вводилась посада військового комісара, а в ротах, батареях, ескадронах – політичного керівника. Як відзначалось у наказі, розширення обсягу політичної роботи та ускладнення обов'язків командирів вимагали підвищення ролі та відповідальності політпрацівників у політичній та військовій діяльності [18]. Політпрацівники з цього часу не мали права обмежуватись лише пропагандою та агітацією, а повинні були виступати перш за все організаторами політико-виховної роботи, а також були підзвітними за результати бойової діяльності своєї частини, підрозділу.

У складі Головного політичного управління ЧА продовжував роботу раніше згаданий відділ з роботи серед військ противника. Його порядковий номер в 1941 році був сьомим, тому для збереження таємності його називали «7-м відділом». Штат цього підрозділу в 1941 році складав 25 чоловік. Відділ залучив для роботи до 30 політемігрантів-іноземців, які протягом усієї війни постійно займалися тільки пропагандистською діяльністю [12].

Штатні працівники апарату пропаганди на війська противника і населення в його тилу були і в політвідділах армій. За аналогією з 7-м відділом ГоловПУ РСЧА більшість армійських відділень з робо-

ти серед військ противника в нетаємному листуванні отримали кодову назву «7-е відділення». Проте, на Ленінградському фронті в 1941-1943 роках ці підрозділи в арміях називалися «6-е відділення», а в арміях на деяких інших фронтах – «4-е відділення». Різниця в номері відділення пояснювалася тим, що за порядком черговості ці відділення в політичному відділі цієї армії займали 6-е або 4-е місце [12].

З 1941 року і до кінця 1942 року відділення з роботи серед військ противника мало штатну чисельність 6 чоловік, а потім число співробітників 7-х відділень було збільшене до 7 чоловік. У політвідділах стрілецьких корпусів, дивізій та авіаційних дивізій, окремих бригад і повітрянодесантних батальйонів були посади старших інструкторів з роботи серед військ противника [12].

У грудні 1941 року посади старших інструкторів в корпусах були ліквідовані, а в серпні 1942 року було ліквідовано 16 посад інструкторів у повітрянодесантних батальйонах. Дещо пізніше, восени 1942 року, в політичних відділах армій були скорочені відділення з роботи серед населення окупованих областей. Замість них в штаті політвідділів була залишена тільки посада старшого інструктора з роботи серед населення окупованих областей [2, 12].

Пропаганду серед населення СРСР в тилу ворога і поміж тих колишніх громадян СРСР, хто воював на боці Німеччини, вів «відділ з роботи серед населення окупованих областей і по керівництву партизанським рухом» (8-й відділ) ГоловПУ РСЧА. Він був створений за наказом Народного комісаріату оборони (НКО) №338 від 4 вересня 1941 року і діяв до жовтня 1942 року. У завдання 8-го відділу входили керівництво і координація роботи з підготовки та видання матеріалів литовською, латиською, естонською, молдавською, татарською, українською, білоруською мовами. Крім цього, відділ контролював роботу п'яти редакцій газет мовами народів СРСР (литовською, латиською, молдавською, білоруською, українською), які в грудні 1941 року були утворені при НКО СРСР. З листопада 1942 року пропаганду мовами населення окупованих районів СРСР став вести відділ агітації і пропаганди (2-й відділ) ГоловПУ РСЧА [12].

19 серпня 1941 року усім військовим радам та начальникам політуправлінь фронтів була направлена директива Головного політичного управління Червоної Армії «Про роботу серед населення окупованих областей та партійно-політичному керівництву партизанським рухом» [11, с.392]. У відповідності до вказаної директиви при ГоловПУ РСЧА і в політуправліннях фронтів були створені відповідні відділи, а в політвідділах фронтів були створені відповідні відділи, в політвідділах армії – відділення. На них покладалось обов'язки здійснювати керівництво пропагандою серед населення та партизан, вивчати досвід її проведення. Вказані відділи та відділення існували до вересня 1945 року, після чого їх функції перейшли до створених дещо раніше штабів партизанського руху.

30 травня 1942 року Державний комітет оборони (ДКО) створив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). Через три місяці постановою ДКО від 28 вересня 1942 року у складі ЦШПР було створено Політичне управління (відділ), перед яким стояло завдання широкого розгортання агітаційно-пропагандистської роботи серед населення окупованих територій СРСР. В свою чергу вищезазначений відділ ЦШПР ставив перед підпільними організаціями низку завдань, серед яких головною визначав організацію друкованої та усної пропаганди та контрпропаганди [11, с.392]. Політуправління ЦШПР керувало партійно-політичною роботою в партизанських загонах, закидаючи у тил противника пропагандистські матеріали, технічні засоби (радіоприймачі, портативні типографії, документи, папір, фарби тощо), спрямовувало у тил противника пропагандистів, журналістів, складачів та друкарів [11, с.392].

Повертаючись до 1942 року, зазначимо, що в червні Центральним комітетом при Головному політичному управлінні Червоної Армії було створено Раду військово-політичної пропаганди (РВПП). На неї покладалось завдання узагальнювати досвід усієї партійно-політичної роботи у військах і розробляти рекомендації з її вдосконалення [12].

Одним з найважливіших напрямів діяльності Ради було керівництво політичною роботою серед військ і населення противника. Таким чином, питання ідеологічної боротьби з противником почало розглядатися в органічній єдності з проблемами усього комплексу діяльності Військових рад і політичних органів Червоної Армії.

Створення Ради військово-політичної пропаганди поклало початок новому етапу в розвитку і вдосконаленні спецпропаганди.

Перша зміна в апараті спецпропаганди відбулась в жовтні 1942 року, коли з'явилась необхідність посилити рівень професіоналізму фронтової і армійської оперативної пропаганди серед ворожих військ. Щоб вирішити це завдання, до складу 7-х відділів політуправлінь фронтів були введені редакційно-видавничі відділення (РВВ), а в 7-і відділення політвідділів армій – посади інструкторів-літераторів і додані похідні друкарні [12]. Політвідділам дивізій дозволялося створювати в допомогу інструкторові зі спецпропаганди актив з бійців і командирів, що знають мову противника.

До якісної мовної підготовки працівників 7-х управлінь були залучені військовий факультет при Московському інституті сходознавства, факультет при 2-му Московському державному педагогічно-

му інституті іноземних мов (у 1942 році був перетворений у Військовий інститут іноземних мов при Червоній Армії) та Військово-політичному училищі імені Ф. Енгельса в Ленінграді. Так була налагоджена робота шестимісячних курсів, на яких навчалися офіцери, сержанти і рядові, певною мірою знайомі з іноземними мовами [12]. Головне завдання курсів – навчити слухачів вільно спілкуватись німецькою мовою, дати їм необхідний мінімум знань про противника, передати їм досвід роботи. Навчальний процес був організований таким чином, що 80% навчального часу відводилося на вивчення мови. Навчальними посібниками в основному служили трофейні документи і пропагандистські видання для військ і населення противника. Крім того, на курсах пропагандисти вивчали радянську та зарубіжну літературу, службову армійську інформацію, матеріали ТАРС та інших відомств, у яких наводилась характеристика внутрішнього становища Німеччини та суміжних військовим округам країн.

З метою підвищення політичної і ділової кваліфікації спецпропагандистів було налагоджено систему інструктажів молодих працівників. Безпосередньо в армії і дивізії відряджались групи висококваліфікованих пропагандистів, регулярно проводилося рецензування агітдокументів, узагальнювався і поширювався кращий досвід роботи і проводилися інші аналогічні заходи.

У зв'язку із збільшенням масштабу роботи і для покращення керівництва і допомоги політорганам фронтів в Головному політичному управлінні Червоної Армії 7-й відділ був реорганізований в 7-е управління [12]. Існують відомості, що у березні 1943 року 7-й відділ ГПУ РСЧА був реорганізований в інформаційно-перекладацьке відділення, яке в серпні цього ж року реорганізовано у відділ інформації [19]. Але за наявністю інших видань, що і в наступних роках ведуть мову про 7-ме управління, таке твердження на наш погляд, є помилковим. Водночас відділ інформації все ж таки існував, але у складі 7-го управління, до якого ще входили інспектура, відділ з роботи серед військ противника, відділ з роботи серед населення звільнених країн. Під керівництвом управління працювали і редакції центральних військових газет, що видавалися іноземними мовами.

Окрім штатних співробітників у складі політичних відділів діючої армії з літа 1943 року і до кінця війни використовувалися підготовлені оперативними чекістськими відділами таборів НКВС військовополонені-пропагандисти. Їх кількість в 1943 році складала 63 особи, а до січня 1945 року перевищила 2 тисячі чоловік. Після створення в таборах демократичних союзів військовополонених різних національностей ЦК ВКП(б) прийняло рішення дозволити їм мати військову структуру у вигляді підрозділів у Червоній Армії [12]. Згідно з постановою НКО СРСР на кожен фронт із спеціально підготовлених полонених направляли представника на посаду фронтового уповноваженого Національного комітету «Вільна Німеччина» (НКВН), армійського представника НКВН, дивізійного помічника НКВН [20].

Радянські органи інформаційно-психологічної війни також ефективно використовували й інші організації створені з військовополонених, наприклад, «Союз німецьких офіцерів», «Австрійський антифашистський союз», румунський «Національний блок», італійський «Союз гарібальдійців», національний комітет «Вільна Угорщина» [20, 21].

Ці полонені забезпечувалися за нормами рядових Червоної Армії та отримували встановлену платню в рублях, а після перетину кордону СРСР – у валюті тих країн, де знаходилися війська СРСР.

При деяких управліннях контррозвідки (спочатку у підпорядкуванні НКВС, потім контррозвідки СМЕРШа Червоної Армії) фронтів були створені антифашистські школи (всього 6 шкіл), які готували з числа військовополонених помічників пропагандистам діючої армії для ведення пропаганди на противника. Таким чином, загальна кількість підрозділів, що проводили пропаганду на війська, військовополонених і населення в тилу німецько-румунської армії, складала 2,3-3,5 тисячі чоловік [12, 20].

Так, для роботи в діючій армії з липня 1943 року по лютий 1944 року апарат НКВД разом з німцями підготував 21 пропагандиста з числа полонених угорців і 15 – з числа румун. Підготовка військовополонених-пропагандистів для заміщення в діючій армії посад у підрозділах пропаганди на противника здійснювалася НКВД на «спецоб'єктах» № 40, 41, 42 з несекретною назвою «Антифашистська школа» в Оранському, Юзькому і Красногорському таборах військовополонених. Кожен із спецоб'єктів мав штат 250 чоловік адміністрації, викладачів і змінного складу. У школі три місяці навчали полонених за затвердженою програмою ГоловПУРСЧА [12].

На фронтах разом з військовополоненими-пропагандистами в політвідділах використовувалися і політемігранти – члени комуністичних партій зарубіжних держав. Як правило, з них створювали пропагандистські групи для роботи в діючій армії. Наприклад, на 3-му Українському фронті в 1944 році угорська пропагандистська група вела пропаганду на угорські дивізії, які діяли проти 18-ї армії [12].

Нові зміни в штаті підрозділів з роботи серед військ і населення противника відбулись після того, як в 1944 році Червона Армія перейшла кордон країн Східної Європи. Так, у серпні 1944 року було реформовано ГоловПУ РСЧА [1, 12]. Додатково до управління кадрів, управління агітації і пропаганди було додано управління з роботи серед військ і населення противника. (Відповідно до наказу НКО №0268 від 4 серпня 1944 року в складі ГоловПУ ЧА [1]). Загальний штат даного управління нараховував спочатку 57 чоловік (серпень 1944 року), а згодом був збільшений до 82 співробітників (січень 1945 року) [12].

Тоді ж до складу фронтових відділів з роботи серед військ противника були введені відділення з роботи серед місцевого населення (штат 5-6 чоловік). Аналогічні відділення з 5-6 чоловік були створені в політвідділах армій [12]. Водночас відповідно до постанови ГоловПУ РСЧА від 2 травня 1945 року при політуправліннях фронтів були створені редакції газет іноземними мовами. До роботи у них були залучені полонені-пропагандисти і члени компартій зарубіжних держав [7].

На завершення варто зазначити, що Головне політичне управління РСЧА діяло до лютого 1946 року, коли у зв'язку з об'єднанням Наркомату оборони та Наркомату ВМФ в один орган – Наркомат Збройних Сил СРСР – створюється єдине Головне політичне управління, яке вже з квітня 1958 року у відповідності з рішенням ЦК КПРС іменується Головним політичним управлінням Радянської Армії та ВМФ.

Підсумовуючи вищезазначене, варто наголосити на тому, що зародження органів спеціальної пропаганди, яке розпочалося у 1939 – 1940 роках, було практично завершено станом на 1945 рік. Цей процес відбувався шляхом залучення різногалузевих установ для безпосереднього ведення пропаганди серед військ і населення противника та на свої війська в умовах воєнного часу. В роки Великої Вітчизняної війни політоргани виконували завдання, які відповідали вимогам конкретної обстановки, і посіли особливе місце у системі радянських збройних сил. В ході війни відзначається підвищення їх ролі у покращенні ідеологічної та організаційно-партійної роботи у військах, посиленні впливу на вирішення бойових завдань на радянсько-німецькому фронті. Порівняно із етапом становлення молодшої Радянської держави набутий досвід ведення пропаганди в роки Великої Вітчизняної війни поставив радянську пропаганду на якісно новий рівень.

На сучасному етапі у вітчизняній історіографії залишається малодослідженим питання технічних засобів пропаганди та їх особливостей застосування на радянсько-німецькому фронті у 1941-1945 роках, що й становить перспективи подальшого дослідження.

Джерела та література:

1. Военная пропаганда Второй Мировой: общая структура советских органов пропаганды-введения[Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://agitka.su/forum/viewtopic.php?f=6&t=4#p220>. – (Форум «Штыки в землю!»).
2. Политорганы Советских Вооруженных Сил: Историко-теоретический очерк / П.Ф. Исаков, А.М. Волков, В.Г. Колычев и др.; Под ред. Г.В. Средин. – М.: Воениздат, 1984. – 400 с.
3. Идеологическая работа КПСС в действующей армии 1941 – 1945 гг. / [А.Д. Киселев, В.А. Глазачев, П.М. Глазунов и др.]. – М.: Воениздат, 1985. – 270 с.
4. Никонов С.М. Психологічні операції: Короткий нарис історії: Інформаційно-методичний посібник: у 2 ч. / С.М. Никонов, В.С. Петрухін. – Львів: ЛВІ при НУ «ЛП», 2001. – Ч.1. – 64 с.
5. Советская пропаганда среди войск интервентов в период иностранной интервенции и Гражданской войны (1918 – 1920 годы) // Бюллетень «Опыт работы». – М., 1952. – №4(83). – С.3–27.
6. Военно-политическая академия имени В. И. Ленина [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – (Сайт Всемирной Энциклопедии «Википедия»).
7. Советская военная печать: Исторический очерк [Под ред. И.А.Портянкина]. – М.: Военное издательство Министерства обороны Союза ССР, 1960. – 418 с.
8. Поваляев М. Г. Процесс формирования и особенности работы органов специальной пропаганды Красной Армии в предвоенные годы / М. Г. Поваляев [Электронный ресурс] // Идеологические аспекты военной безопасности. – 2010. – №3. – Режим доступа к сайту: <http://www.mod.mil.by/iavb/2010n3/13.pdf>
9. Политический отдел (политотдел) [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://ru.enc.tfoe.com>. – (Сайт «The Free Online Dictionary and Encyclopedia»).
10. Жарков В. В. Организационно-идеологическая работа в РККА в 1939–1941 гг. / В. В. Жарков // Ярославский педагогический вестник. – 2010. – № 2. – С.66–70
11. Волковский Н.Л. История информационных войн: в 2ч. / Н.Л. Волковский. – СПб.: ООО «Издательство «Политгон», 2003. – Ч.2. – 792с.
12. Мощанский И. Б. Информационная война: Органы спецпропаганды Красной армии / И. Б. Мощанский. – К.: Вече, 2010. – 406. – (Серия Забытые страницы Второй мировой)[Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://lib.rus.ec/b/356074/read>
13. Репко С. И. Цена иллюзий/ С. И. Репко // Военно-исторический журнал. – 1992. – № 11. – С. 8–15.
14. Журавель В. А. День памяти и скорби [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://felbert.livejournal.com/401036.html>
15. Оружием пропаганды [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://militarylib.com/articles/history-article/1748-oruzhiem-propagandy.html>. – (Сайт «Военно-историческая библиотека»)
16. Троян В. Г. Военно-политическая деятельность Д. З. Мануильского в годы Великой Отечественной войны: автореферат диссертации на получение науч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.01 «История общественных движений и политических партий» / В. Г. Троян. – Киев, 1992 [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-264780.html>
17. Бурцев М. И. Прозрение / М. И. Бурцев. – М.: Воениздат, 1981. – 320 с.

18. Великая Отечественная война [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://www.istmira.com/knigi-vtoraya-mirovaya-vojna/11/11/page/137/11/page/1/11/page/2/Russkiy-arhiv--Velikaya-Otechestvennaya-T--17-6-1-2.html>. – (Сайт «Публичная историческая библиотека»)

19. Леонтьєва Л.Є. Історія проведення психологічних операцій на радянсько-німецькому фронті (1941 – 1945 рр.) / Л.Є. Леонтьєва. – Львів: ВВП ДУ «ЛП», 1996. – 44 с.

20. Гинцберг Л.И., Драбкин Я.С. Немецкие антифашисты в борьбе против гитлеровской диктатуры / Л.И.Гинцберг, Я.С. Драбкин. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1961. – 152 с.

21. Психологическая война [Электронный ресурс]. – Режим доступа к сайту: <http://ru.wikipedia.org/wiki>. – (Сайт Всемирной Энциклопедии «Википедия»).